

PAPER DETAILS

TITLE: Türk sözlükçülüğüne katkı sağlayabilecek yönleriyle, tarihsel sözlüklerin anitsal bir örneği olan Thesaurus Linguae Latinae (TLL)

AUTHORS: Ekin Öyken

PAGES: 327-343

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3488958>

17. Türk sözlükçülüğüne katkı sağlayabilecek yönleriyle, tarihsel sözlüklerin anıtsal bir örneği olan *Thesaurus Linguae Latinae* (TLL)*

Ekin ÖYKEN¹

APA: Öyken, E. (2023). Türk sözlükçülüğüne katkı sağlayabilecek yönleriyle, tarihsel sözlüklerin anıtsal bir örneği olan *Thesaurus Linguae Latinae* (TLL). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö13), 327-343. DOI: 10.29000/rumelide.1379394.

Öz

Thesaurus Linguae Latinae [Latin Dilinin Hazinesi], kısa adıyla TLL, 19. yüzyılın son çeyreğinde beş Alman üniversitesinin ortak girişimiyle, klasik filolog Eduard Wölfflin'in önderliğinde başlayan, yüzlerce fasikülü, onlarca cildi yayımlanan ama yazımı henüz tamamlanmamış olan bir tarihsel sözlük projesidir. Zamanla başka ülkelerden üniversitelerin, bilimsel dernek ve toplulukların da katılmasıyla projeye destek veren kurumların sayısı günümüzde 30'a ulaşmıştır ve türünün anıtsal örneklerinden biri olan TLL başka dillerdeki benzer sözlüklere de esin kaynağı ve model olmaya devam etmektedir. İlk fasikülü 1900 yılında çıkan TLL bugün R harfindedir ve mevcut proje ekibinin öngörüsüne göre 2050'den önce tamamlanmayacaktır. Dijital araçların filolojideki yoğun kullanımı da araştırma ve yazım süreçlerine şimdilik oldukça sınırlı katkı sağlamaktadır çünkü günümüzde yeni maddelerin hazırlanış yöntemi 20. yüzyıl başında ilk maddelerin hazırlanışından, kompozisyonadaki değişimler dışında özde pek farklı olmayıp, malzemenin çözülmesi, yorumlanması ve madde hâline getirilmesi yazar ile editörlerin filoloji ve leksikografi donanımını gerektirmektedir. Dilbilimsel tanımıyla ölü bir dil olan Latince için bu kadar ayrıntılı, zorlu ve uzun süre isteyen bir sözlüğün hazırlanmasını ve tamamlanmamış bir sözlüğün verimliliğini sorgulayanlar olabilir ama Latin filologları için TLL sadece bir başvuru kaynağı değildir; kendi kültür dairesinde etkisi hiç azalmamış kadim bir dille ve bu dilin doğal kullanıcılarının dünyasıyla filoloji çerçevesinde kurduğumuz ilişkinin, sözcüklerin tarihine ilişkin bir araştırma, düşünme ve yorumlama deneyiminin somutlaşmış hâlidir. Dolayısıyla bu yazı da Latincenin sayısız başvuru kaynaklarından birinin tanıtımı değil, söz konusu filolojik deneyimin TLL özelindeki bireysel bir kesitidir. Projeye baştan itibaren ev sahipliği yapan Bavyera Bilimler Akademisi'ndeki gözlemlerimizi de içeren bu yazıdaki bilgi ve tespitlerin Türkiye Türkçesinin uzun süredir beklenen tarihsel sözlük projesinin yeniden hayata geçmesi durumunda somut katkı sağlayacağı kanısındayız.

Anahtar kelimeler: Leksikografi, tarihsel sözlük, Latince, *Thesaurus Linguae Latinae*, klasik filoloji

* Bu makale 31/10/2018 tarihinde İ.Ü. Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı tarafından düzenlenen Klasik Filoloji Seminerleri kapsamında sözlü olarak sunulan “*Thesaurus Linguae Latinae*: Anıtsal Bir Sözlüğün Sayfaları Arasında” başlıklı bildiriden doğmuştur.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı ABD (İstanbul, Türkiye), eoyken@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4279-1712. [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 05.09.2023-kabul tarihi: 23.10.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1379394]

Adres
RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address
RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

***Thesaurus Linguae Latinae* (TLL), a monumental example of historical dictionaries, in respect of its features that can contribute to Turkish lexicography**

Abstract

The *Thesaurus Linguae Latinae* [Treasury of Latin Language], or shortly TLL, is a historical dictionary project that began in the last quarter of the 19th century as a joint initiative of five German universities under the leadership of the classical philologist Eduard Wölfflin, with hundreds of fascicles and tens of volumes published, but not yet completed. As universities, scientific associations and societies from other countries joined the project over time, the number of supporting organisations has increased to 30, and the TLL, one of the monumental examples of its kind, continues to inspire and serve as a model for similar dictionaries in other languages. The TLL, the first fascicle of which was published in 1900, is now at the letter R and, according to the current project team, will not be completed before 2050. The intensive use of digital tools in philology also makes a very limited contribution to the research and writing processes for the time being, since the preparation method of new articles today is not fundamentally different from the preparation of the first articles at the beginning of the 20th century, apart from compositional changes, and the analysis, interpretation and compiling of the material requires the philological and lexicographical skills of authors and editors. There may be those who question the preparation of such a detailed, demanding and long-term dictionary for Latin, a dead language by linguistic definition, and the usefulness of an incomplete dictionary, but for Latin philologists, the TLL is not just a reference tool; it is the embodiment of our philological relationship with an ancient language whose influence in its own cultural circle has never waned, and with the world of its natural users, an experience of research, reflection and interpretation on the history of words. Therefore, this article is not an exposition of one of the numerous reference sources of Latin, but an individual account of this philological experience that reflects on and from the TLL. We believe that the information and remarks in this article, including our observations at the Bavarian Academy of Sciences, which has been hosting the project from the beginning, will provide a significant contribution in the event that the expected historical dictionary project of Turkey Turkish is revived.

Keywords: lexicography, historical dictionary, Latin, *Thesaurus Linguae Latinae*, classical philology

TLL üzerinden tarihsel sözlük kavramına kısa bir bakış

Temeli 1893'te Eduard Wölfflin (1831-1908) tarafından atılan *Thesaurus Linguae Latinae* [Latincenin Dil Hazinesi] sadece Latin filologlarının değil, leksikografların da yakından bildiği, malzemesi gibi açıklamaları da Latince olan, işlev ve içeriğinin yanı sıra hazırlanış yöntemi açısından da anıtsal nitelikte bir tarihsel sözlüktür. Alman geleneğindeki beş üniversitenin ortak çalışmasıyla başlayan² ve ilk fasikülü 1900 yılında yayımlanan bu asırlık sözlük iki dünya savaşının doğurduğu elverişsiz şartlar nedeniyle belirli dönemlerde sekteye uğramış (Flury, 1987, s. 16) ama 1949 yılında Uluslararası *Thesaurus Linguae Latinae* Komisyonunun kurulmasıyla birlikte idari yönden yeniden yapılandırılarak günümüzde çeşitli ülkelerden 31 akademik kurumun katkı sağladığı, büyük ölçekli bir beşerî bilim projesine dönüşmüştür

2 Berlin, Göttingen, Leipzig, Münih ve Viyana Üniversitesi.

Adres
RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address
RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

(Thesaurus-Kommission, 2023a). Antik Çağ Latincesinin, henüz R harfinde olan³ ve yazımı şimdilik büyük oranda geleneksel leksikografi yöntemlerini gerektiren (Flury, 1987, s. 17) bu en kapsamlı sözlüğü, yazar ve editörlerinin öngörülerine göre 2050’den önce tamamlanmayacaktır (Smith, 2021). Henüz tamamlanmadığından belirli sözcükler için başvurulamayacak olan *Thesaurus Linguae Latinae* (buradan itibaren TLL⁴) sözlüğünü pek önemli saymayanlar çıkabilir. TLL’den önce de sözlükler, 20. yüzyıl öncesinde de filologlar vardı ancak günümüzde bu kaynaktan yararlanmayan bir filoloğun Latin edebiyatının metinlerini özgün dilinde incelikleriyle anlayıp çevirmesi ya da Latince bir kavramın gelişim sürecini birincil kaynaklardan takip etmesi imkânsız değilse de bunları Latin filolojisinin bugünkü ölçütlerini karşılayacak biçimde yapması pek mümkün görünmemektedir. Geçmişte TLL’nin bazı ciltleri Ankara ve İstanbul Üniversitesinin ilgili ihtisas kütüphanelerine fasıllı olarak alındıysa da Türkiye’de söz konusu ciltlerin tümüne erişilebilen hiçbir kütüphane yoktur. Doktora tezim için (Öyken, 2009) zorluklarla erişebildiğim bu başvuru kaynağının Latin filolojisi öğrencileri tarafından tanınması ve hocalarının kılavuzluğunda kullanılması gerektiğini düşündüğümünden İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi’ne 2018 yılında bir kez daha başvurmuş ve ilgili birimin uzmanlarının sağduyusu ve bütçenin o yıl uygun olması sayesinde TLL’nin, De Gruyter yayınevi tarafından hazırlanan çevrimiçi sürümünü bir yıl boyunca öğrencilerle birlikte etkin biçimde kullanma fırsatı bulmuştuk.⁵ Nihayet 2019’da, TLL projesine baştan itibaren ev sahipliği yapan Münih’teki Bavyera Bilimler Akademisinin, yayımlanmış fasiküllerin hemen hepsini PDF formatında ücretsiz olarak erişime açması bu eşsiz kaynağa ihtiyaç duyan tüm filologları sevindirmiştir.⁶

TLL’nin nasıl bir tarihsel sözlük olduğunu tarif etmeye geçmeden önce 19. yüzyılda şekillenen “tarihsel sözlük” terimine kısaca değinmekte fayda var.⁷ “Tarihsel sözlük” olarak nitelenen, Jacob ve Wilhelm Grimm’in başlattığı *Deutsches Wörterbuch* (1852-1961), James Murray’ın girişimiyle doğan *A New English Dictionary on Historical Principles* (1884-1933; sonradan *The Oxford English Dictionary* adını almıştır), hazırlıkları Paul Imbs’in 1960’ta kurduğu ilgili araştırma merkeziyle başlayıp yayımı 1971-1994 tarihleri arasında yapılmış, 19. ve 20. yüzyıl Fransızcasının tüm söz varlığını içeren *Trésor de la langue française* gibi anıtsal birçok sözlük vardır (genel bir döküm için bk. Merkin, 2003). TLL için de kullandığımız “anıtsal” yakıştırmasıyla bu sözlüklerin epey uzun bir süre zarfında, genellikle birden çok kişinin hatta neslin çalışmalarıyla ortaya çıkan, sözcük ve tanıkları, sayısız metnin taranmasıyla derlenen çok ciltli başvuru kaynakları olduğu vurgulanmaktadır. Herhangi bir dilin yazılı metninin tümünü ya da bunların yoğun olduğu uzunca bir dönemini kapsayan, leksikografinin bilimsel ilkelerine göre hazırlanmış her tarihsel sözlük anıtsal nitelemesini doğal olarak hak eder. Tarihsel sözlük belirli bir dildeki sözcüklerin zaman içindeki izini sürerek her bir sözcüğün biçim, kullanım ve anlam değişimlerini edebî ve diğer metin türlerinden tanıklarıyla birlikte kronolojik sıraya göre kaydeden, sözcüklerin bir anlamda *curriculum vitae*’larını yani özgeçmişlerini içeren bir başvuru kaynağıdır

3 Başlangıçta B. G. Teubner tarafından basılan TLL, günümüzde bu yayınevini bünyesine katan De Gruyter yayıncısı tarafından basılmaktadır ve çıkan son fasikül 2023 tarihli *Vol. XI, Pars 2, Fasc. IX: repressio – resilio* fasikülüdür (bk. Blundell vd., 2023). İçerdiği sözcük ve tanıkları fazlalığından dolayı Thesaurus Komisyonu kararıyla, daha sonra yazılmak üzere atlanmış olan N harfine ait fasiküller R harfine ait olanlarla eş zamanlı yazılmakta olup, bu harften yayımlanan son fasikül *Vol. IX, Pars 1, Fasc. IV: nemo – netura* fasikülüdür (bk. Hillen vd., 2022).

4 Sözlüğün adının erken tarihli kaynaklarda “ThLL” olarak kısaltıldığı görülebilir ama günümüzde “TLL” kısaltması daha yaygındır.

5 Bu çevrimiçi sürüm TLL’nin ilk dijital sürümü değildir. K. G. Saur yayınevi 2002’de TLL’nin bilgisayar arayüzü üzerinden kullanılabilen CD-ROM sürümünü çıkarmış ve bu dijital sürümü 2007’de DVD olarak sunulan 5. sürüme kadar güncellemiştir. Sözlüğün bu biçimi o dönemde kullanım açısından belirli kolaylıklar sağlamış ama bazı olumsuz eleştiriler de almıştır (bk. Heslin, 2006). TLL’nin 2018’de katıldığım birinci yaz okulunda sözlük projesinin ve ekibinin K. G. Saur ve De Gruyter yayınevleri tarafından satışa sunulan dijital sürümlerin hazırlanma sürecine dâhil olmadığını öğrenmiş bulunuyorum.

6 Söz konusu fasiküllere son birkaçı hariç şu adresten erişilebilmektedir: <https://thesaurus.baw.de/tll-digital/tll-open-access.html>.

7 Tarihsel sözlük (İng. *historical dictionary*) terimindeki “tarihsel” nitelemesinin sözlüğün önemine veya anıtsal değerine değil hazırlanış yöntemine özellikle de tanıkları kronolojik sıralanışına ilişkindir.

(Hartmann ve James, 1998, s. 68).⁸ Leksikograf Merkin (2003, s. 90) tarihsel sözlüklerde genellikle şu bilgilerin bulunduğunu belirtir:⁹

1. Her bir sözcüğün farklı dönem, yer ve türlerdeki varlığı
2. Anlam, kullanım, biçim ve yazımındaki değişimler
3. Deyimsel kullanımları ve birlikte sıkça kullanıldığı sözcükler
4. Dış ya da karşılaştırmalı etimolojisinin yanı sıra iç türemeleri
5. Morfoloji ve sentaks özellikleri
6. Üslup özellikleri ve kullanım istatistikleri

Yaşayan dillere ait tarihsel sözlüklerin ölü dillerinkilerden işlev ve alımlanış başta olmak üzere çeşitli farkları vardır ama Merkin'in özetlediği, her tarihsel sözlükte bulunması beklenen yukarıdaki bilgiler bu ayırmadan bağımsızdır. Bilindiği gibi, yaşayan dillerin canlılığı metaforu her dilin sürekli bir dönüşüm içinde olduğunu, türetme, ödünçleme ya da yeniden kullanıma sokma yoluyla yeni sözcüklere kavuştuğunu ve kullanılmayanları belki de bir gün bünyesine yeniden katmak üzere geride bıraktığını ifade eder. Buna karşın, ölü bir dil olan Latincenin canlılık kazanması Batı tarihinin çeşitli dönemlerinde olduğu gibi, genellikle sınırlı bir topluluk tarafından bilimsel ya da diplomatik amaçlarla yeniden kullanılmaya başlamasıyla olmuştur. Latincenin canlılığı, dilbilimsel anlamda yaşayan bir dil yani ebeveynlerin çocuklarıyla asli iletişim aracı olduğu dönemde diğer doğal dillerinkinden farksızken, ölü bir dile dönüşüp önce âlimlerin sonra modern bilimin araştırma konusu olduğu andan itibaren, bulunacak yeni papirüs, yazma veya yazıtlarda keşfedilecek sözcük ya da kullanımların sağladığı yeni bilgi ve tasavvurlardan ibaret olmuştur. Sözlüğün uzun yıllar baş editörü olan Peter Flury'nin (1987, s. 6) de dikkat çektiği gibi TLL, sözlü dili daha dolaysız yansıtan duvar yazıları gibi metinleri de kısmen tarayarak antik Latincenin görece tam bir görüntüsünü sunarken, yaşayan dillerin metinleri aralıksız biçimde çoğaldığından bu dillerin tarihsel sözlüklerinin kapsayıcılığının ölü dillerinkine oranla daha sınırlı olması şimdilik kaçınılmaz görünmektedir ama dijital sözlükçülükteki gelişmeler bu durumu değiştirebilir.

Tarihsel sözlük yazımının kuramsal çerçevesi 19. yüzyılın ikinci yarısında olgunluğa ulaşmış, yayım çalışmaları da 20. yüzyılda yoğunluk kazanmıştır. Bugün geriye bakıldığında bu çalışmaların genel olarak şu ortak yönlerinden söz edilebilir: 1) Münferit leksikografların bireysel çabası önemli bir hareket noktası olsa da bu sözlüklerin tamamlanması için genellikle yetersiz kalmıştır;¹⁰ 2) Madde yazımı, kontrolü ve yayım süreçlerinin süresiyle ilgili tahminler neredeyse hiçbir zaman tutmamış, sözlüklerin yaratıcıları girişimlerinin tamamlandığını nadiren görmüştür; 3) Tarihsel sözlüklerin özündeki, belirli bir dilin bilinen tarihindeki tüm sözcükleri tespit etme amacının teoride de uygulamada da pek erişilebilir olmadığı görüşü güçlenmiş ve genelde çalışma malzemesinin, tarih aralığı başta olmak üzere çeşitli açılardan sınırlandırılması tercih edilmiştir. Çoğaltılabilecek bu genel tespitler TLL için de, epey

8 Tarihsel sözlükler bağlamında sözcüklerin özgeçmişleri mecazı TLL'nin yayımlanan ilk fasikülünün önsözünde de geçer (*Thesaurus-Kommission, 1900, s. iii*): "*novus [...] linguae latinae Thesaurus [...] qui non modo omnia vocabula complecteretur, sed etiam unius cuiusque ab origine ad exitum quasi vitam ex temporum rerum animorum mutationibus explicatam traderet patefaceretque in usum hominum quocumque modo curantium antiquitatem*" [tüm sözcükleri kapsamanın yanında her bir sözcüğün ortaya çıkışından yok oluşuna kadarki yaşamını tıpkı insan yaşamının dönemlere özgü olayların ruhundaki değişimler üzerinden sunulduğu gibi aktaracak ve Antik Çağ'a ne türden olursa olsun ilgi duyan insanların kullanımına sunacak yeni bir Latince sözlüğü].

9 Aksi belirtilmedikçe tüm çeviriler makale yazarına aittir.

10 Fransız dil âlimi Émile Littré'nin 1863-1873 yılları arasında dört cilt olarak yayımlanan ve 1877'de ek bir ciltle tamamlanan *Dictionnaire de la langue française* sözlüğü "tek kişinin yazdığı en kapsamlı sözlük" namını yıllarca korumuş, tarihsel sözlük kategorisi altında değerlendirilen bir sözlük olsa da (Merkin, 2003, s. 92), belirli bir noktadan itibaren leksikografideki gelişmelerin gerisinde kalmış ve bu yüzden Fransız dili için yeni bir tarihsel sözlüğün (*Trésor de la langue française*) hazırlanması kaçınılmaz olmuştur.

emek harcanan ama örnek niteliğindeki mütevazı bir denemeyi saymazsak (Levend vd., 1972) henüz yayım aşamasına geçemeyen *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü* projesi için de geçerlidir (bu projeye ilgili genel bilgi için bk. Levend, 1971; Dilçin, 1983; Parlatır, 1998; Tezcan-Aksu, 2022, s. 146-147).¹¹

TLL hazırlama komitesinin 1990'da sözlüğün genel yapısını, hazırlanış ve kullanım mantığını kısaca açıklamak için yayımladığı çok dilli kılavuzda projenin kısa tarihçesi şu ifadeyle başlar (Thesaurus-Kommission, 1990, s. 5):

Rönesans'tan beri niceleri, bütün Antik Çağ metinlerinin taranmasıyla derlenmiş tüm Latince sözcükleri kapsayan bir sözlüğün özlemine duyduğundan, böyle bir eseri kotarmayı deneyen münferit filologlar (örneğin R. Stephanus, E. Forcellini, I. J. G. Scheller ve R. Klotz) sık sık çıkmıştır. Ne var ki, böyle bir işe tek kişinin gücünün yetmeyeceği anlaşılınca 19. yüzyılda tüm Latincenin sözlüğünün pek çok kişinin el birliğiyle yazılması yönünde kararlar alınmış ancak [bunlardan] herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Sonunda Eduard Wölfflin'in özel çabasıyla bizim sözlüğümüzün temelleri atılmıştır.¹²

TLL'nin "kurucu babası" olarak anılan¹³ Wölfflin 1884 ile 1908 arasında 15 sayısının çıkmasını sağladığı *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* [Latin Leksikografisi ve Grameri Arşivi] dergisinde yayımlanan yazılarla bu büyük sözlük projesinin hayata geçmesinde önemli rol oynayan akademik zeminin oluşmasını sağlamıştır. Ayrıca Leipzig, Frankfurt, Coburg ve Berlin'de gerçekleştirilen konferanslarla projenin finans boyutuna ve çalışma takvimine ilişkin önemli kararlar alınmış ve Theodor Mommsen, Franz Bücheler, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, Hermann Diels ve Friedrich Leo gibi 19. yüzyıl klasik filolojisinin en tanınmış isimleri projeye doğrudan katkı sağlamıştır (bk. Flury, 1987, s. 5; Schrickx, 2023). Sonuçta 1894 yılında Göttingen ve Münih'te malzeme derleme çalışmaları başlamış ve beş yılda milyonlarca fişe ulaşılarak tamamlanan arşivle 1899'da madde yazımına geçilmiş (Thesaurus-Kommission, 2023b), 1908'te ölen Wölfflin ise sadece iki madde yazabilmiştir (Hey, 1911, s. 123).

Başlangıç yıllarında projeye genç bir filolog olarak dâhil olan Theodor Bögel'in, kendi anı ve gözlemlerini de içeren TLL tarihi (Bögel, 1996) ve benzer diğer şahitlikler¹⁴ leksikolojinin 20. yüzyıldaki gelişimine ışık tutmakla kalmayıp, sıfırdan planlanan ya da Türkçeninki gibi yeniden canlandırılması umulan tarihsel sözlük projelerinin tümü için önemli deneyimlerle doludur. Ayrıca, 1934'ten itibaren TLL yazarları maddeleri hazırlarken elde ettikleri ancak madde dışında bırakmaya karar verdikleri bilgileri alanın önde gelen filoloji dergilerinde *Beiträge aus der Thesaurusarbeit* [Thesaurus Çalışmasından Katkıları] ortak başlığıyla yayımlamaya başlamış, bunların ilk yirmisi 1979'da derlenerek kitaplaştırılmıştır (Haffter, 1979). Bu türden çalışmalar, TLL'nin ölü bir dilin tarihsel sözlüğü olsa da güncel filolojinin kaynaklarıyla hazırlandığının, buna karşılık o kaynaklara katkıda bulunarak yukarıda değinilen Latinceye özgü akademik canlılığa katkı sağladığının en açık göstergesidir. Aslında bunlar anıtsal bir tarihsel sözlüğün nasıl bir ekosistemde doğup geliştiği sorusunun da yanıtı niteliğindedir ve

11 Projenin güncel durumu hakkında bilgi almak için Prof. Dr. Bilal Yücel'in, FSM Vakıf Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenen Türkoloji Konuşmaları kapsamında 20/12/2021 tarihinde yaptığı "*Türkiye Türkçesi Tarihsel Sözlüğü'nün Dünü ve Bugünü*" başlıklı konuşmanın görüntü kaydı Üniversite'nin Youtube kanalında izlenebilir (Yücel, 2021).

12 Kılavuzun Latince kısmındaki şu paragrafın çevirisidir: "cum multi inde a renatis litteris desiderarent lexicon, quod voces latinas omnes ex universis antiquitatis testimoniis collectas contineret, singuli saepius philologi opus huiusmodi perficere temptabant, e. g. R. Stephanus, A. Forcellini, I. J. G. Scheller, R. Klotz. singulorum autem vires postquam ad rem tantam parum sufficere apparuit consilia quidem saeculo praeterito capiebantur, ut plures communiter Thesaurum totius latinitatis componerent, neque tamen quicquam processit. denique Thesaurus noster condi coeptus est operam praecipuam navante Eduardo Wölfflin."

13 Alm. Gründervater (bk. Flieger, 2016; Schrickx, 2023).

14 Daha güncel izlenimler için *Transactions of American Philological Association* dergisinin 2007 tarihli 137/2 sayısının TLL'ye ayrılan bölümündeki (s. 473-571) yazılara bakılabilir.

kanımca Türkçenin tarihsel sözlüğü projesi yeniden canlandırılırsa, dikkate alınmalıdır. Türkoloji ve leksikografi disiplinlerinin güncel olanaklarıyla hazırlanacak *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü*, planlandığı gibi 13. – 15. yüzyıllar arasının metinleriyle sınırlandırılabilir (Levend, 1971, s. 100), geçmişe ilişkin donuk bir başvuru kaynağı olarak değil, bu disiplinlerin canlılığına katkı sağlayabilecek, hatta Türkçenin yaşayan bir dil olduğu da hesaba katılırsa, günümüz Türkçesini de etkileyebilecek büyük ölçekli bilimsel ve kültürel bir proje olarak görülmelidir. Benzer bir görüşü Jacob Grimm, kardeşiyle birlikte Almanca için hazırladıkları *Deutsches Wörterbuch* özelinde ve 19. yüzyılın toplum yapısının, kültür ve siyaset ikliminin etkisinde şöyle dile getirmiştir (Grimm ve Grimm, 1854):

İnsanlar dillerinin ne kadar kolay olduğunu bilselerdi, sözlük evin ihtiyacı haline gelebilir, istekle ve sık sık da ilgiyle okunabilirdi. Neden baba birkaç kelime seçip, bunlarla akşamları hem oğullarının dil becerilerini sınavıp hem de kendi dilini tazelemesin? Anne de onları keyifle dinleyecektir. Akli selim ve belleğinde güzel sözler barındıran kadınlar, genellikle bozulmamış dil duyularını kullanmaya ve yüksek sesli kelimelerin katlanmış keten bezi gibi kendilerine doğru fırladığı kutuların ve sandıkların önüne adım atmaya gerçekten heveslidirler: bir sözcük, bir kafiye yenilerini doğurur ve kadınlar oraya daha sık geri dönerek kapağı yeniden kaldırırlar.¹⁵

Tarihsel sözlüklerle ilgili bu genel bilgilerin ve TLL projesinin tarihine ve yapısına ilişkin bu notların ardından kısaca TLL'nin hazırlanış biçimine, kapsamına ve madde yapısına da değinelim.

TLL'nin hazırlanış biçimi

Latincenin en büyük sözlüğünün hazırlanışı temelde derleme, tasnif ve bilimsel yorumlamadan oluşur ve bu etkinliklerin merkezinde TLL arşivi olarak nitelendirilen, kapsamını aşağıda belirteceğimiz, antik Latince'deki tüm sözcüklerin tanıklarının ve bazen de ilgili filolojik yayınların kaydedildiği, sayısı günümüzde 10 milyona ulaşan ve artmaya devam eden fişler bulunmaktadır (ör. için bk. **Resim 1**). Bu fişler ait oldukları madde başı sözcüklere göre ayrıldıktan sonra, sözcüğün tarihsel gelişimini ortaya koyarak maddenin özünü oluşturacak ayrımları ve alıntıları düzenleyen bir iskelet çıkartılır. Diğer yandan daha belirgin bir şablonla, sözcüklerin anlam ve kullanım özelliklerinden ziyade morfoloji, yazım ve prozodi gibi biçimsel özelliklerinin yanı sıra etimolojisi ve genel tarihiyle ilgili özet bilgiler içeren giriş bölümü yazılır. Editör denetimi, redaksiyon ve hakem sürecinden geçen maddeler, genel kontrollerin ardından basılmak üzere ilgili fasikülde yerini alır.

TLL'nin kapsamı

Doğru ve gerçekçi bir kapsam belirlemenin her akademik çalışma için ilk ve en önemli aşamalardan biri olduğunu açıklamaya gerek yok. Fakat söz konusu çalışma dil gibi uçsuz bucaksız bir alanı olabildiğince kuşatmayı amaçlayan bir tarihsel sözlükse kapsam belirleme işi adeta hayati öneme sahiptir. Nitekim, bu tür sözlüklerin hazırlanmasına katkı sağlayan filolog ve leksikografların gözlemleri tarihsel sözlüklerin yazar ve editörlerinin bu işi kısmi zamanlı yapmasının pek verimli olmadığı yönündedir. Ayrıca bu projeler pek çok uzmanın yıllarca istihdamını, bu da büyük finans kaynaklarını gerektirmektedir. Bunların yanında sözlüğün hazırlanmasındaki özel amaçlar, hedef okuyucu kitlesine ve ortaya çıkacak eserin hedef kültürdeki konumlanışına ilişkin genel tahminler de hesaba katıldığında

15 Sözlüğün önsözünden orijinal yazımıyla aktardığımız şu Almanca metinden Dr. Öğr. Üyesi Neslihan Demez tarafından çevrilmiştir: "fände bei den leuten die einfache kost der heimischen sprache eingang, so könnte das Wörterbuch zum hausbedarf, und mit verlangen, oft mit andacht gelesen werden. warum sollte sich nicht der vater ein paar wörter ausheben und sie abends mit den knaben durchgehend zugleich ihre sprachgabe prüfen und die eigne anfrischen? die mutter würde gern zuhören. frauen, mit ihrem gesunden mutterwitz und im gedächtnis gutesprüche bewahrend, tragen oft wahre begierde ihr unverdorbnos sprachgefühl zu üben, vor die kisten und kasten zu treten, aus denen wie gefaltete leinwand lautere wörter ihnen entgegen quellen: ein wort, ein reim führt dann auf andere und sie kehren öfter zurück und heben den deckel von neuem."

sözlüğün sınırları da belirmeye başlar. Ne var ki, tarihsel sözlük projelerinin tasarımı aşamasında çizilen bu sınırlar genellikle zaman ve kaynak açısından kabul edilebilir ölçekte bir çalışmanın gerektirdiğinden daha geniş kalmış, üstelik sözlüğü hazırlayanlar bu gerçekle genellikle tasarımı çalışmaya geçip belirli bir yol kat ettikten sonra yüzleşebilmiştir. Bunların çoğu TLL için de geçerlidir.

TLL'nin kapsamı belirlenirken yapılan ilk daraltma Orta Çağ ve Rönesans Latincesinin dışarıda bırakılmasıdır. Sözlük Latince'nin, yazılı edebiyatının başlangıcı sayılan MÖ 3. yüzyıl ve biraz öncesinden MS 600'e yani Geç Antik Çağ sonlarına kadarki yaklaşık 1000 yıllık dönemini kapsamaktadır. Sözcüklerin tarihini tanımlarıyla ortaya koyabilmek için projenin ilk aşamasında hazırlanmış olan ve daha önce bilinmeyen metinler (genellikle yazıtlar) bulundukça yenileri eklenen fişlerin içerdiği alıntı ve referansların kapsamıyla ilgili en önemli karar da TLL'nin ilk yıllarında Hermann Diels'in önerisiyle alınmıştır (Ehlers, 1968, s. 173). Metinler tarihlerine göre iki kısma ayrılmış, fişlerle oluşturulan arşive başlangıçtan Roma İmparatorluğu'nda Antoninus Hanedanı'nın başlangıcı olan MS 138'e kadarki yani arkaik, klasik ve eski tabirle gümüş döneme ait Latince eserlerin tümü, bu tarihten MS 600'e kadarki dönem içinde sadece yazarlardan bazılarının tüm, bazılarının da belli başlı eserleri dâhil edilmiştir.¹⁶ Flury'nin (1987, s. 7) belirttiği gibi, bunun isabetli bir karar olduğunu görmek için Augustinus'un eserlerine ilişkin basit bir hesap yeter. Hristiyan Latin edebiyatının, MS 4. yüzyılda doğmuş bu önemli yazarının, sayısı yüze varan eserlerinde toplamda 5 milyona yakın sözcük vardır. İkinci kısma giren metinlerden, eserlerin önem derecesini ve sözcüklerin az rastlanan kullanımlarını dikkate alarak uzmanların yaptığı bu seçki yerine tümü taranacak olsa mevcut fişlerin sayısı yaklaşık üç katına ulaşır ve proje kotarılabilir olmaktan çıkardı. Bu sınırlandırmadan doğan açığı yazara özel olanlar başta olmak üzere çeşitli dizinler ve başka filolojik çalışmalar belirli ölçüde kapatmıştır. Ayrıca TLL sözlüğü Packard Humanities Institute'nin çeşitli platformlarda ücretsiz olarak kullanılabilen, Antik Çağ'ın Latince metinlerinin taranabildiği *Classical Latin Texts* adlı elektronik derlemi veya Brepols yayıncısının, Geç Antik Çağ ve Orta Çağ'ı da kapsayan, daha yeni ve nitelikli edisyonların taranabildiği çevrimiçi *Library of Latin Texts* derlemi gibi araçlarla eşgüdümlü kullanıldığında, söz konusu tarihsel sözlük de bu araçlar da daha verimli hâle gelmektedir.

Zaman aralığıyla ilgili belirttiğimiz sınırlandırmaya karşın, metin türlerinde herhangi bir sınırlandırmaya gidilmemiş, sadece yüksek edebiyat konumunda sayılan eserler değil, askerlik, hukuk, tıp ve felsefe gibi özel alanlara özgü metinlerin yanı sıra Ankara Anıtı gibi görkemli yazıtlardan büyü amaçlı lanet tabletlerine kadar her türlü epigrafik metin ve papirüsler de taranmıştır (Flury, 1987, s. 6). Genellikle sözcüklerin taranan metinlerde geçtiği tüm yerlerden alıntı yapılırken, metinlerde aynı anlamda çok sık geçen *et* ["ve" bağlacı], *non* [olumsuzluk zarfı], *is* ["o" zamiri], *res* ["şey"], *esse* ["(var)olmak"] gibi sözcükler için doğal olarak tüm metinlerden değil, öne çıkan bazılarından alıntı yapılmış ve bu durum madde başında sözcüğün soluna eklenen bir işaretle belirtilmiştir. Ayrıca başta sözlüğe diğer isimler gibi dâhil edilen özel isimlerin C harfinden itibaren ayrı ciltlerde toplanması kararlaştırılmış ama *Onomasticon* denilen bu ciltlere, filolojiden ziyade tarihe hizmet ettiği için projenin verimini azaltacağı düşünülerek D harfinden sonra ara verilmiştir.

TLL maddelerinin genel yapısı

Söz konusu sözlükte maddeler *lemma* (Lat.) yani madde başı biçiminin verildiği kısım hariç genellikle iki ana kısımdan oluşur. Almanca "baş" anlamındaki *Kopf* terimiyle anılan, giriş niteliğindeki ilk kısımda sözcüğün morfolojisine, hece düşmesi (Lat. *syncopē*, *apocopē* vs.) ve ünlü uzunluğu (Lat. *quantitas*) gibi

16 Başlangıçtan Roma'da Cumhuriyet Dönemi'nin sonuna yani MÖ 31'e kadarki tüm yazıtlar, sonraki döneme ait yazıtlardan seçilen bazıları taranmıştır.

prozodi özelliklerine, farklı yazımlarına ve metinlerde bu açıdan sıkça karıştırıldığı sözcüklere, metin eleştirisine ilişkin bilgiler vardır. Yine bu kısımda antik yazarların sözcüğün anlam ve kökeniyle ilgili tespit ve yorumları, sözcüğün kaydedildiği en erken metinden itibaren kronolojisiyle ve ayrıca hem karşılaştırmalı hem iç etimolojisiyle ilgili özet bilgi, belli başlı Roman dillerindeki türemiş biçimleri ve bazen yazarlara göre sıklık istatistiği bulunur. Genellikle “gövde” ya da “ana kısım” olarak anılan kısımda ise sözcüğün anlamı ve tanıklar eşliğinde tarihi sunulur. Bazı maddelerde bu iki ana kısmın dışında sözcüğün ayrıntılı sentaks özellikleri, birlikte sıkça kullanıldığı sözcükler ve oluşturduğu tamlamalar gibi sözcüğün öne çıkan yönlerini ele alan ek kısımlar (Lat. *appendix*) da vardır (bk. **Şema 2c**).

TLL maddelerinin gövde kısmı

Gövde kısmı genellikle ikili ayrıma dayalı hiyerarşik katmanlar biçiminde yapılandırılmış olup, bunlar en üst katmandan en alta doğru sırasıyla Roma rakamları (I, II, III vs.), büyük Latin harfleri (A, B, C gibi), sonra Arap rakamları (1, 2, 3 vs.), küçük Latin harfleri (a, b, c gibi) ve ardından Yunanca küçük harflerle (α, β, γ gibi), daha da alt katmanlar ise bunların aynı sıra izlenerek daireye alınmış biçimleriyle (Ⓘ, Ⓐ, ①, Ⓐ vs.) gösterilmiştir (bk. **Şema 1a-b** ve **Şema 2a-c**). Tasnifin fazla ayrıntılı olduğu durumlarda gövde kısmı bazen “Birinci Bölüm, İkinci Bölüm” (Lat. *caput prius, caput alterum* gibi, bk. **Şema 2a ve 2c**) biçiminde başlıklara ayrılmış ve okuyucunun metinde daha rahat ilerleyebilmesi için gövde kısmının, içindekiler tablosu işlevi gören ana hat dökümü başta verilmiştir. Bu katmanlardan kaçının bulunacağı madde başı olan sözcüğün doğasına, tanıklara ve madde yazarının tasnifle ilgili kararlarına bağlıdır. Sözcüğün anlamlarına ya da sentaks özelliklerine göre oluşturulmuş genel bir düzende, yine bunlara göre çıkarılmış katmanların her birine ait tanıklar, eskiden yeniye doğru kronolojik sırayla¹⁷ ve örnekledikleri kullanımı anlaşılır biçimde yansıtmak uzunlukta alıntılarla sıralanır. Maddenin gövde kısmını oluşturan bu düzenin (Lat. *dispositio*) kurulmasıyla ilgili bazı ortak eğilimler bulunmakla birlikte tüm maddelerde uygulanabilecek genel ilkeler yoktur. TLL komisyonu bunu şöyle ifade etmiştir (Thesaurus-Kommission, 1990, s. 8):

Her sözcüğün adeta kendi doğası ve tarihi olduğundan, sözcüklerin tarafımızdan betimlenmesinde kullanılabilecek genel ilkeler belirlenmesinin hiçbir olanağı yoktur; buna karşın çalışmamız tecrübeyle doğrulanmış bazı yöntem ve temayüllerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹⁸

Daha önce yayımlanmış olan maddeler yenilerine model oluşturmaktadır elbette ama ilkece bu durum sözcüklere ilişkin malzemenin şablona uydurmak uğruna eğilip bükülmesi anlamına gelmez. Örneğin semantik alanı zengin olan bir fiile ilişkin maddedeki ana tasnif, anlam ayrımları ve değişimleri üzerinden yapılırken, sentaks özelliklerinin çeşitliliğiyle öne çıkan bir fiil için söz konusu tasnif dilbilgisi üzerinden yapılabilir. Maddelerin özünü oluşturan tasnifin sözcüğe ve madde yazarına özgü olması TLL'nin en ayırt edici ve kanımca Türkçenin tarihsel sözlüğü için örnek alınabilecek en önemli özelliklerinden biridir.¹⁹ Azami özen ve çabayla hazırlanmış, en iyi denilebilecek TLL maddeleri bile sundukları sözcüğün doğasını ve tarihini, başka deyişle antik Latincedeki konumunu eksiksiz tarif etme iddiasında olamaz (Flury, 1995, s. 44) ama söz konusu esneklik madde yazarına sözcüğü olabildiğince

17 Görece yeni maddelerde tanıklar alt katmanların her birinde kronolojik olarak sıralanırken, erken tarihli bazı maddelerde kronolojik sıralamanın tüm katmanlarda uygulanmadığı görülür.

18 Kılavuzun Latince kısmındaki şu ifadenin çevirisidir: “cum suam quaeque vox quasi indolem et historiam habeat, exsistere praecepta generalia, quibus a nobis vocabula describantur, omnino nulla possunt; rationes tamen quasdam consuetudinesque usus noster protulit per experientiam probatas”.

19 TDK bünyesinde 1970'lerde başlayan ama birkaç kez duraklayan *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü* için *The Oxford English Dictionary* ve *Deutsches Wörterbuch*'ün model alındığı projenin ilk yürütücülerinden Ağâh Sırrı Levend tarafından açıklanmıştır (Levend, 1971, s. 99). Yaşayan dillere ait olmaları açısından bunlar söz konusu proje için daha uygun modeller olabilir ancak o aşamada TLL'nin, özellikle de madde yazımıyla ilgili belirttiğimiz esnek yaklaşımın incelenmiş olması projenin daha verimli olacak biçimde tasarlanmasına katkı sağlayabilirdi belki.

ayrıntılı biçimde inceleme olanağı vermektedir. O incelemenin her durumda sınırlı kalması ise genel anlamda dilin doğasıyla ilgilidir.

Flury (Flury, 1987, s. 8-15) ilki 1900 diğeri 1983 tarihli iki TLL maddesini, ikisi de “önde/önce olmak; öne çıkmak” ve ilgili anlamlarda kullanılan *antecēdo* (Oertel, 1901) ve *praecēdo* (Somazzi, 1983) fiillerine ait maddeleri karşılaştırarak, hem eşanlamli sayılabilecek iki sözcüğe ilişkin tasnifin ne kadar farklı olabileceğini hem de iki madde arasındaki uzun süre zarfında leksikografi yaklaşımında nasıl bir değişim yaşandığını açıkça ortaya koymuştur (bk. **Şema 1a-b** ve **Şema 2a-c**).²⁰

Sonuç

Latincenin en önemli etimoloji sözlüklerinden biri olan *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*'nın (Ernout ve Meillet, 1932) ortak yazarı Alfred Ernout “Deux dictionnaires latins” [İki Latince Sözlüğü] başlıklı tahlil yazısında (1971, s. 301) TLL projesinin kısa bir tanıtımını ve tarihini verdikten sonra, Alman akademilerinin bu büyük girişiminin, işin doğasından kaynaklanan nedenlerle verimsiz kalabileceğini açıklamış ve Ernest Renan'ın bir sözünü uyarlayarak, TLL'nin günün birinde tamamlansa bile “ölü tanrıların içinde uyudukları erguvani bir kefende uyuyacağını” yazmıştır. Bu mecazla kastedilen, hem ölü bir dilin tarihsel sözlüğü olduğu hem sadece Latince okuyabilenler yararlandığı hem de onlarca ciltten oluşan pahalı bir başvuru kaynağı olduğu için TLL'yi oldukça sınırlı bir zümrenin kullanacağıdır. Girişte belirttiğim gibi, Latincenin bu en büyük sözlüğü kısa süre öncesine kadar herkesin kolayca erişebildiği bir kaynak olmadığından, bu tespitler en azından dönemi için bütünüyle isabetsiz değildir. Ne var ki, Ernout bunu yazarken bilişim alanında devrim niteliğindeki gelişmeler çoktan başlamış, beşerî bilimler içinde dilbilim ve filoloji, özellikle de klasik filoloji bu gelişmelerin en hızlı ve güçlü hissedildiği alanlardan olmuş, internetin de gelişyle Ernout'nun kehaneti kanımca tam doğru çıkmamıştır. Benzer bir kehaneti *Deutsches Wörterbuch* için dillendirenlerin de yanlış olduğunu düşünüyorum.²¹ Grimm Kardeşler'in 1838'de hazırlamaya başladığı, 32 ciltlik dev bir sözlük olarak ancak 1961'de yani 123 yıl sonra tamamlanabilen bu kaynağa günümüzde internet üzerinden ücretsiz olarak erişilebilmektedir. Diğer yandan, bu âlimane sözlüklerin bugün maddi erişilebilirliklerinden ziyade hedef okur kitlesinin dar oluşu nedeniyle, yaratıcılarının hayal ettiğinden çok daha az yaygınlaştığını söylemek yanlış olmaz. Fakat bu sadece tarihsel sözlüklerin değil genel olarak tarihsel disiplinlerin gidişatıyla ilgili olsa gerek.

Çalışmaları II. Dünya Savaşı sırasında bombardıman altında bile devam eden TLL'nin (Flury, 1987, s. 16) tarihi 150 yıla yaklaşırken, Türkiye Türkçesinin, hazırlıkları fasıllı olarak neredeyse yarım asırdır devam eden ama ne yazık ki henüz tek bir fasikülü bile yayımlanmamış olan tarihsel sözlüğü için durum nedir peki? Leksikografinin giderek gelişen yöntemleri, doğal dil işleme araçları ve elektronik derlemeler tarihsel sözlüğümüzün yazımıyla ilgili bu gecikmeyi kısmen de olsa telafi edebilir mi? Araştırmacısı olduğum klasik filoloji disiplininin de etkisiyle olacak, güncel yönelimler ne yönde olursa olsun, beşerî bilimler alanında olgunlaşması yüzyıllar almış, bugün klasik olarak nitelenen yöntem ve yaklaşımların yok sayılmaması, dönüm noktası niteliğindeki yenilikleri benimserken bile yeniden hatırlanması

20 Flury'den esinlenen Anthony Corbeil (2007), “aşmak; önde gitmek” gibi anlamlarda kullanılan *anteo* fiilinin Wilhelm Bannier tarafından yazılmış 1901 tarihli TLL maddesi ile kendisinin aynı fiil için 2007'de deney amacıyla güncel yöntem ve yönelimler doğrultusunda yeniden hazırladığı ve TLL'nin o dönemki editörlerinin gözden geçirdiği versiyonu karşılaştırmış ve Flury'e benzer biçimde, yeni leksikografi yaklaşımlarının ve madde yazım yöntemlerinin eskilerine oranla üstün yönleri gibi zayıf yönlerinin de bulunduğunu saptamıştır.

21 Germanistik uzmanı Peter Ganz, 1973'te Oxford Üniversitesi'nde verdiği, kitap olarak yayımlanan bir derste “Sonunda tamamlanmışken sözlükten [*Deutsches Wörterbuch*] sadece Germanistik uzmanlarının yararlanabiliyor [...] ve sıradan kişilerin şu anda sözlüğü satın almaya bile gücünün yetmiyor olması [Jacob] Grimm'in suçu değildir” demiştir (Merklin, 2003, s. 92 aktarımla).

gerektiğini düşünüyorum. Aksi hâlde, Antik Çağ'ın öte dünya tasavvurundaki Lethe'nin, yudumlayana tüm geçmişini unutturan Unutma Nehri'nin sularından içmiş gibi keşfedilmiş keşfetme kısır döngüsünden kurtulamayabiliriz.

Kaynakça

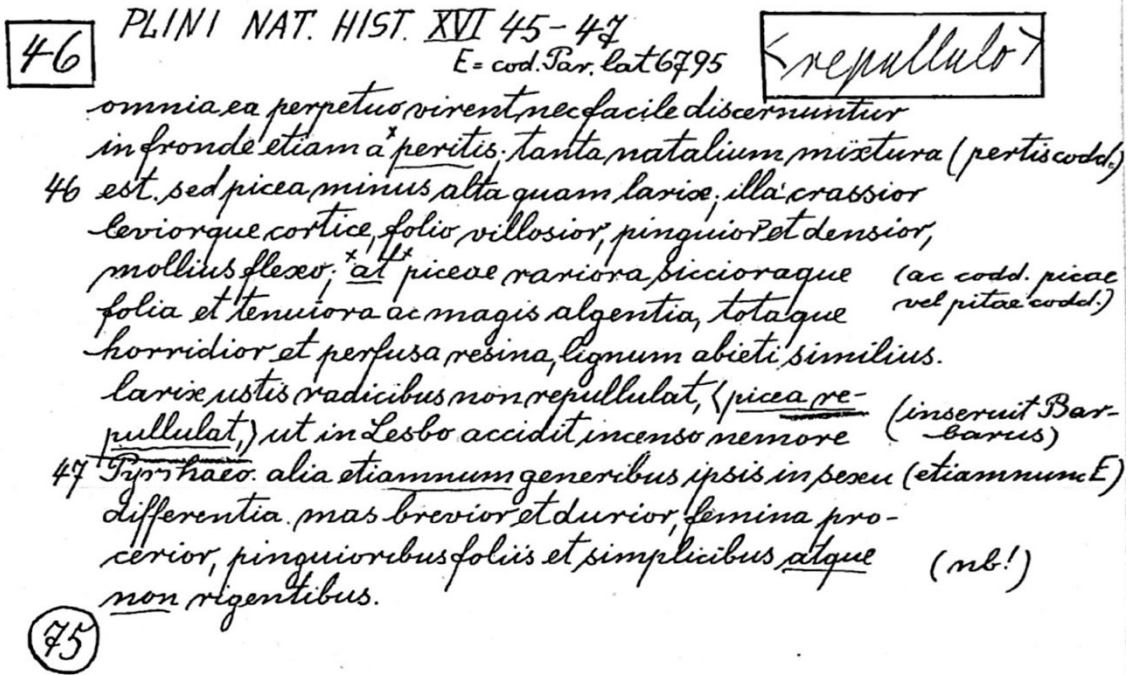
- Blundell, J., Ottink, M. ve Schrickx, J. (Eds.). (2023). *Thesaurus Linguae Latinae. Editus iussu et auctoritate consilii ab academiis societatisque diversarum nationum electi, Vol. XI, Pars 2, Fasc. IX: repressio – resilio*. De Gruyter.
- Bögel, T. (1996). *Thesaurus-Geschichten. Beiträge zu einer Historia Thesauri linguae Latinae von Theodor Bögel (1876-1973); mit einem Anhang: Personenverzeichnis 1893 - 1995* (D. Krömer & M. Flieger, Ed.). B. G. Teubner.
- Corbeill, A. (2007). "Going Forward": A Diachronic Analysis of the Thesaurus linguae Latinae. *American Journal of Philology*, 128(4), 469-496.
- Dilçin, C. (1983). Türkiye Türkçesinin Sözcükçülüğü ve Tarihsel Sözlüğü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1980/1981, 23-38.
- Ehlers, W. (1968). Der Thesaurus linguae Latinae: Prinzipien und Erfahrungen. *Antike und Abendland*, 14, 172-184.
- Ernout, A. (1971). Deux dictionnaires latins. *Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire Anciennes*, 45, 298-303.
- Ernout, A. ve Meillet, A. (1932). *Dictionnaire étymologique de la langue latin : histoire des mots*. Klincksieck.
- Flury, P. (1987). Der Thesaurus Linguae Latinae. *Eirene: Studia Graeca et Latina*, XXIV, 5-20.
- Flury, P. (1995). Vom Tintenfaß zum Computer, şurada: D. Krömer (Ed.), *Wie die Blätter am Baum, so wechseln die Wörter: 100 Jahre Thesaurus linguae Latinae* (s. 29-56). Teubner.
- Grimm, J. ve Grimm, W. (1854). [Vorwort]. S. Hirzel.
- Haffter, H. (Ed.). (1979). *Beiträge aus der Thesaurus-Arbeit*. Brill.
- Hartmann, R. R. K. ve James, G. (1998). historical dictionary, şurada: *Dictionary of Lexicography*. Routledge London.
- Heslin, P. (2006). [Review] Third Electronic Edition. K.G. Saur Electronic Publishing, Thomas Technology Solutions, Thesaurus linguae Latinae. Munich: K.G. Saur, 2004. *Bryn Mawr Classical Review*. <https://bmcr.brynmawr.edu/2006/2006.02.19>
- Hey, O. (1911). Eduard Wölfflin. *Bursians Jahresberichte über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft*, 155, 103-136.
- Hillen, M., Holmes, N. ve Schrickx, J. (Eds.). (2022). *Thesaurus Linguae Latinae. Editus iussu et auctoritate consilii ab academiis societatisque diversarum nationum electi, Vol. IX, Pars 1, Fasc. IV: nemo – netura*. De Gruyter.
- Levend, A. S. (1971). Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü. *Türk Dili*, XXIV(236).
- Levend, A. S., Dilaçar, A. ve Dilçin, C. (1972). *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü: Örnek*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Merkin, R. (2003[1983]). Historical Dictionaries, şurada: R. R. K. Hartmann (Ed.), *Lexicography. Critical Concepts. Vol. III (Lexicography, Metalexigraphy and Reference Science)* (s. 90-100). Routledge.
- Oertel, H. (1901). antecēdo, şurada: Thesaurus-Kommission (Ed.), *Thesaurus linguae Latinae. Editus auctoritate et consilio academiarum quinque Germanicarum Berolinensis, Göttingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis, Vol. II, Fasc. I: an – apluda* (s. 140-145). In aedibus B.G. Teubneri.

Thesaurus Linguae Latinae (TLL), a monumental example of historical dictionaries, in respect of its features that can contribute to Turkish lexicography / Öyken, E.

- Öyken, E. (2009). *Roma'da Bacchus Bayramı ve Esrime* [Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. İstanbul.
- Parlatır, İ. (1998). Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü Çalışmaları. *Türk Dili*, 1998/I(557), 387-399.
- Pruvost, J. (2010). Dictionnaires de l'institution et dictionnaires de l'entreprise privée. Une stimulation caractéristique des dictionnaires français, şurada: M. Heinz (Ed.), *Cultures et lexicographies* (s. 223-244). Frank & Timme.
- Schrickx, J. (2023, 27/07/2023). Eduard Wölfflin, Gründervater des Thesaurus linguae Latinae. *Parerga: Lateinische Lexikographie*. 01/09/2023 tarihinde <https://parerga.hypotheses.org/2742> adresinden erişildi.
- Smith, C. (2021, 05/07/2021). Thesaurus Linguae Latinae: How the World's Largest Latin Lexicon Is Brought to Life. *De Gruyter Conversations*. 15/08/2023 tarihinde <https://blog.degruyter.com/thesaurus-linguae-latinae-how-the-worlds-largest-latin-lexicon-is-brought-to-life/> adresinden erişildi.
- Somazzi, M. (1983). praecēdo, şurada: H. Beikircher (Ed.), *Thesaurus Linguae Latinae. Editus iussu et auctoritate consilii ab academiis societatibusque diversarum nationum electi, Vol. X, Pars 2, Fasc. 3: potestas – praecipuus*. B. G. Teubner.
- Tezcan-Aksu, B. (2022). Türk Dil Kurumunun Sözlük Çalışmaları 1932-2002. *2002/II*(607), 140-174.
- Thesaurus-Kommission (Ed.). (1990). *Thesaurus linguae Latinae. Praemonenda de rationibus et usu operis. Editus iussu et auctoritate consilii ab academiis societatibusque diversarum nationum electi*. In aedibus B.G. Teubneri.
- Thesaurus-Kommission. (2023a). *Thesaurus linguae Latinae (TLL) / History*. Bayerische Akademie der Wissenschaften. 15/08/2023 tarihinde <https://thesaurus.badw.de/en/about-the-tll/history.html> adresinden erişildi.
- Thesaurus-Kommission. (2023b). *Thesaurus linguae Latinae (TLL) / Thesaurus material*. Bayerische Akademie der Wissenschaften. 15/08/2023 tarihinde <https://thesaurus.badw.de/en/about-the-tll/thesaurus-material.html> adresinden erişildi.
- Yücel, B. (2021, 20/12/2021). *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü'nün Dünü ve Bugünü*. <https://www.youtube.com/watch?v=uM5csPfNnwM>

Ekler

RESİM 1: “Yeniden filizlenmek, sürgün vermek” gibi anlamlara gelen “repullulo” fiilinin Plinius Maior’un *Naturalis Historia* eserindeki kullanımlarından birini kaydeden bir TLL fişi

ŞEMA 1a: TLL'nin *antecēdo* maddesindeki gövde kısmının düzeni

Not: Flury, 1987, s. 19'dan alınmıştır. Sivri ayraç içindekiler maddede yazılmamış olup, Flury'nin örneklerden çıkardığı kategorilerdir. Onun atladığı ya da basitleştirmek adına dâhil etmediği ama maddede belirtilmiş olan kategorileri sağına yıldız (*) ekleyerek, Türkçe çevirileri köşeli ayraç içinde yazdık.

I *proprie* [düz anlamda]**A *de loco*** [uzama dair]**1** *usu vario* [çeşitli kullanımlar]

⟨*de hominibus*⟩ [insanlara dair]

⟨*absolute*⟩ [bağımsız kullanımı]

⟨*de apparitoribus sim.*⟩ [devlet görevlileri vs. dair]

⟨*de quibuslibet hominibus*⟩ [herhangi insana dair]

c. acc. [accusativus hâliyle]

c. dat. [dativus hâliyle]

de bestiis [hayvanlara dair]

duco [lidere dair]

⟨*de bestiis*⟩ [hayvanlara dair]

c. acc. [accusativus hâliyle]

⟨*de bestiis*⟩ [hayvanlara dair]

⟨*de re*⟩ [şeye dair]

per tropum [değişmeceli kullanımı]

⟨*c. acc.*⟩ [accusativus hâliyle]

de exemplo [örneğe dair]*

de rebus [şeylere dair]

⟨*corporeis*⟩ [cismî şeylere dair]

⟨*usu sollemni*⟩ [dinsel/törenselle bağlamda]

⟨*de sideribus*⟩ [yıldızlara dair]

⟨*de arca*⟩ [gökkuşağına dair]

de altitudine [yüksekliğe dair]

⟨*incorporeis*⟩ [gayri cismî şeylere dair]

⟨*de parte libri*⟩ [kitap bölümlerine dair]

2 *ire spatio intermisso prae aliquo sive sequente sive relicto*

[arayı açıp geride kalanın veya takip edenin önünde ilerlemek]

de hominibus [insanlara dair]

absolute [bağımsız kullanımı]

⟨*de bestiis*⟩ [hayvanlara dair]

c. acc. [accusativus hâliyle]

t. t. militaris [askerliğe dair teknik terim]

de rebus [şeylere dair]

de sideribus [yıldızlara dair]

in imagine [imgesel olarak]

de cursu [ilerleyiş/seyre dair]

⟨*c. acc.*⟩ [accusativus hâliyle]

de mortis via [ölüme gidiş hakkında]

Adres

RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address

RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

ŞEMA 1b: TLL'nin *antecedo* maddesindeki gövde kısmının düzeni (devam)**B *de tempore*** [zamana dair]**1 *prior sum*** [daha önceyim]**de hominibus* [insanlara dair]**absolute* [bağımsız kullanımı]**de concretis* [somut varlıklara dair]**absolute* [bağımsız kullanımı]**c. acc. [accusativus hâliyle]***de abstractis* [soyut varlıklara dair]**de tempore* [zamana dair]**de numeri ordine* [sayıların sırasına dair]**de locis libri* [kitap bölümlerine dair]**ante dictus, supra dictus* [önce, yukarıda söylenmiş]**nota* [işaretlere dair]**de littera vocabuli sive de versus pede*

[sözcüklerin harflerine ya da dizelerin ayaklarına dair]*

de aliis abstractis [başka soyut varlıklara dair]**absolute* [bağımsız kullanımı]**c. acc. [accusativus hâliyle kullanımı]***t. t. philosophiae vel rhetoricae* [felsefe ya da hitabete dair teknik terim]**c. dat. [dativus hâliyle]***absolute* [bağımsız kullanımı]**de rebus non certe definitis* [kesin biçimde tanımlanmamış şeylere dair]***2 *antevenio*** [önce geliyorum]**de hominibus* [insanlara dair]**absolute* [bağımsız kullanımı]**c. acc. [accusativus hâliyle]***c. acc. rei* [önce gelmenin konusu için *accusativus* hâliyle]**de bestiis* [hayvanlara dair]**de ratiocinatione* [akıl yürütmeye dair]**de plantis* [bitkilere dair]**absolute* [bağımsız kullanımı]**c. acc. [accusativus hâliyle]***de rebus* [şeylere dair]**de abstractis* [soyut varlıklara dair]***II *translate de gradu vel qualitate*** [merhale ya da vasma dair mecazen]*de hominibus* [insanlara dair]**c. dat. [dativus hâliyle]***c. acc. [accusativus hâliyle]***addito ablativo* [ablativus hâlinde bir isim eklenerek]**addito in* [in edatı eklenerek]**antecedere rem* [herhangi bir şeyi geçip geride bırakmak]**absolute* [bağımsız kullanımı]**de ludo* [oyuna dair]**de rebus concretis* [somut şeylere dair]**c. dat. [dativus hâliyle]***c. acc. [accusativus hâliyle]***absolute* [bağımsız kullanımı]**de rebus abstractis* [soyut şeylere dair]**c. dat. [dativus hâliyle]***de arithmetica* [aritmetiğe dair]**synonyma ad I A* [I A ile eşanlamlı]**opposita (ad I A)* [I A ile zıt anlamlı]**(synonyma) ad I B* [I B ile eşanlamlı]**opposita (ad I B)* [I B ile zıt anlamlı]**(synonyma) ad II* [II ile eşanlamlı]**opposita (ad II)* [II ile zıt anlamlı]***Adres**

RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi

Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8

Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714

e-posta: editor@rumelide.com**tel:** +90 505 7958124, +90 216 773 0 616**Address**

RumeliDE Journal of Language and Literature Studies

Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8

Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714

e-mail: editor@rumelide.com,**phone:** +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Thesaurus Linguae Latinae (TLL), a monumental example of historical dictionaries, in respect of its features that can contribute to Turkish lexicography / Öyken, E.

ŞEMA 2a: TLL'nin *praecēdo* maddesindeki gövde kısmının düzeni (giriş)

Not: Flury, 1987, s. 20'den alınmıştır. Flury'nin atladığı ya da basitleştirmek adına dâhil etmediği ama maddede belirtilmiş olan kategorileri sağına yıldız (*) ekleyerek, Türkçe çevirileri köşeli ayraç içinde yazdık.

CAPVT PRIVS: *i. q. antecedere* [*antecedere* ile eşanlamlı]

I *praevalente respectu gradus, qualitatis* [özelikle merhale, vasıf bağlamında]

A in universum [genel olarak]*

1 —*unt res* [öznesi şeylerdir]*

a *non indicatur qua re* [hangi konuda olduğu belirtilmez]*

pro subi. est enunt. secund. [öznenin yerini ikincil bir ifade alır]*

b *indicatur qua re per abl.* [hangi konuda olduğu *ablativus* hâliyle belirtilir]*

2 —*unt animantes* [öznesi, canlı varlıklardır]*

a *indicatur qua re* [hangi konuda olduğu belirtilir]*

α *ablativo* [*ablativus* hâliyle]*

β *aliis modis* [başka biçimlerde]*

b *non indicatur qua re* [hangi konuda olduğu belirtilmez]*

α *formae variae* [çeşitli biçimler]*

β *part. praes. pro subst. vel adi.* [şimdiki zaman ortacı isim veya sıfat yerine]*

B —*unt, qui dignitate publica potiores sunt*

[öznesi, nüfuz açısından daha muktedir olanlardır]*

C —*unt, qui condicione iuris potiores sunt, maiore iure aliquid petunt*

[öznesi, hukuki anlamda daha muktedir olanlar, herhangi bir şeyi daha büyük bir hakla talep edenlerdir]*

II *praevalente respectu temporis* [özelikle zaman bağlamında]

A *notione sollemni* [dinsellik/törensellik anlamı içeren]*

1 —*unt res* (*sc. in serie antecedentes sive ante aliquid aliud existentes*)

[öznesi, dizide önde bulunan veya başka herhangi bir şeyden önce ortaya çıkan şeylerdir]*

a *quaelibet* [ne olduğuna bakılmaksızın şeyler]*

α *formae variae* [çeşitli biçimler]*

accedit abl. respectus vel mensurae

[bakım ya da miktar bildirme işlevindeki *ablativus* hâliyle kullanılır]*

β *part. praes. pro subst. vel adi.* [şimdiki zaman ortacı isim veya sıfat yerine]*

b *causa* [sebep]*

struct. verbalem pro subi. positam [ismin yerini alan fiil cümlecigi]*

c *scripta, dicta, syllabae, litterae sim.*

(*nonnulla vi locali explicari posse vix mireris*)

[yazılar, sözler, heceler, harfler vs. (bazılarının uzam anlamıyla açıklanabiliyor olması pek şaşırtıcı değildir)]*

α *formae variae* [çeşitli biçimler]*

β *part. praes. fere pro adi.* [şimdiki zaman ortacı çoğunlukla sıfat yerine]*

① *usu sollemni, sc. de eis, quae in serie similia priora sunt*

[dinsel/törenselle anlamda, benzerleri arasında öne çıkan şeylere dair]*

② *usu deflexo, refertur ad tempus, quo argumenta afferuntur;*

fere i. q. antea memoratus, praedictus

[dolaylı anlamda, argümanların öne sürüldüğü zamana dair;

antea memoratus (daha önce anılan), *praedictus* (önceden

söylenen) ile neredeyse eşanlamlı]*

γ *neutr. plur. part. praes. pro subst.* [şimdiki zaman ortacının cinsiz çoğul biçimi isim yerine]*

d *futura praefigurantes* (*sc. in explicatione sacr. script.*)

[gelecekte olacakları hayal etmek, kutsal kitapların açıklanmasında]*

ŞEM A 2b: TLL'nin *praecēdo* maddesindeki gövde kısmının düzeni (devam)

- 2 —*unt animantes* [öznesi, canlı varlıklardır]*
 a *quolibet modo* [ne biçimde olduğuna bakılmaksızın]*
 α *formae variae* [çeşitli biçimler]*
 β *part. praes. fere pro subst. vel adi.* [şimdiki zaman ortacı çoğunlukla isim veya sıfat yerine]*
 b *scribendo vel dicendo* [yazı yazmada ya da konuşmada]*
sequitur oratio recta [ardından düz cümle gelir]*
 B *notione aucta vel deflexa* [anlam genişlemesi veya kaymasıyla]*
 1 *cum colore praeveniendi, anticipandi* [önce gelme]*
accedit inf. [önde gelme, öne çıkma anlamı içerir]*
 2 *ordini temporis simul inest ratio quaedam logica, condicionalis, sc. —it id quod principium, fundamentum vel exemplar sequentium est*
 [zaman sırası gibi mantık veya taşıma dayalı belirli bir düşünce içerir; öznesi, ardından gelenlerin ilkesi, temeli ya da modeli olan şeydir]*
 a *in sermone philos.* [felsefi terminolojide]*
 α *formae variae* [çeşitli biçimler]*
 β *neutr. part. praes. pro subst.* [şimdiki zaman ortacının cinsiz biçimi isim yerine]*
 b *in sermone gramm. de genere quodam synecdoches* [dilbilgisi terminolojisinde belirli bir ad aktarımı türüne dair]*
 c *usu vario* [çeşitli kullanımla]*
 III *praevalente respectu loci* [özellikle uzam bağlamında]
 A —*unt, qui ante alios moventur*
 [öznesi, başkalarının önünde hareket edenlerdir]
 1 *animantes* [canlı varlıklar]
 a *proprie* [düz anlamda]
 α *qui spatio quodam intermisso antecedunt sequentes vel alicubi commorantes*
 [arayı belirli ölçüde açarak önde gidenler]
peculiariter de eo qui alios transiens antecedit
 [özellikle başkalarını geçerek önde giden kişiye dair]
 β *qui in ordine sese moventium, simul ambulantium locum priorem tenent*
 [hareket edenlerin sıralamasında daha ön konumda yer alan kişiler]
part. praes. pro subst. [şimdiki zaman ortacı isim yerine]
 b *in imagine* [imgesel olarak]
 α *qui alios via mortis antecedunt* [ölüme gidişte başkalarından önde olanlar]
 ① *exempla titulorum* [yazıtlardan örnekler]
accedit inf. [masterla kullanılır]
 ② *exempla auctorum* [yazarlardan örnekler]
transfertur ad mortem spiritalem peccatoris
 [günahkarların ruhsal ölümü için mecazen kullanılır]
 β *vario respectu (maxime de eis qui exemplo, consilio sim. viam monstrant)*
 [çeşitli bağlamlarda (özellikle davranış biçimiyle, kararlar vs. yol gösterenlere dair)]
part. praes. pro subst. [şimdiki zaman ortacı isim yerine]

ŞEMA 2c: TLL'nin *praecēdo* maddesindeki gövde kısmının düzeni (son)

- 2 res** (*proprie vel in imagine*) [şeyler, düz anlamda veya imgesel olarak]
a *quae in ordine sese moventium vel in serie quadam locum priorem tenent*
 [hareket edenlerin sıralamasında veya belirli bir dizilişte daha ön konumda bulunan şeyler]
α *variae* [çeşitli şeyler]
de ordine numerorum in serie [dizideki sayıların sırasına dair]
β *stellae, regiones caeli sim. (nonnulla vi temporali intellegi possunt)*
 [yıldızlar, gökyüzünün kısımları vs. (bazıları zaman bağlamında düşünülebilir)]
b *quae ab aliquo (aliqua re) ortae vel aliquem (aliquid) comitantes ante diffunduntur*
 [herhangi bir yerden (şeyden) beraberindekilerden önce doğan ya da herhangi bir yere (şeye) beraberindekilerden önce yayılan şeyler]
c *quae ducem, exemplum se praebent sequentibus*
 [sonrakilere kılavuz, örnek teşkil eden şeyler]
B —unt qui praeveniunt alios
 [öznesi, başkalarından önce/önde gelenlerdir]
1 *currendo, se movendo* [koşmada, hareket etmede]*
2 *aliquid emittendo* [herhangi bir şey üretmede]*
IV appendix syntactica ad I—III [I ila III. kısımdaki kullanımlar için sentaks bilgisi eki]
A *indicatur, quis vel quid sequatur per* [takip eden kişi ya da şeyi belirtmek için (şunlar) kullanılır]*
1 *casus* [hâller]*
a *dat.* [*dativus* hâli]*
b *acc.* [*accusativus* hâli]*
c *gen.* [*genetivus* hâli]*
2 *praepos. ante* [*ante* edatıyla]*
B *indicatur intervallum per* [aradaki mesafeyi ifade etmek için (şunlar) kullanılır]*
a *adv.* [zarf]*
b *acc. adi. vel pron.* [*accusativus* hâlinde bir sıfat veya zamir]*
c *abl. mensurae* [miktar bildiren *ablativus* hâli]*
C *indicatur, qua re quis (quid) —it* [kişi veya şeyin hangi konuda önde olduğu belirtilir]*
per abl. respectus passim [birçok yerde, bakım bildiren *ablativus* hâliyle]*
D *subi. sunt structurae verbales sim.* [fiil cümlecikleri vs. özne değerindedir]*
oratio recta [dolaylı aktarım]*
(acc. c.) inf. [*accusativus* isim ile mastar yapısı]*
CAPVT ALTERVM : *fere i. q. procedere, progredi* [çoğunlukla *procedere* ve *progredi* ile eşanlamlı]
I *cum respectu temporis* [zaman bağlamında]*
II *cum respectu loci (non nisi in imag.)* [mekan bağlamında (sadece soyut olarak)]*
de eis, qui ultra finem quendam procedunt [belirli bir sınırın ötesine geçenlere dair]*